

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 85-94.

Geliş Tarihi–Received Date: 23.12.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.01.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SEYYAHLARA GÖRE XVII. YÜZYILDA SAFEVİ DEVLETİ'NDE GÜNLÜK YAŞAM

 10.53718/gttad.1408995

 ERALP ERDOĞAN*

ÖZ

Çalışmamıza, XVII. yüzyılda Safevileri ziyaret eden, Adam Olearius, Jean Baptiste Tavernier, Jean Chardin, Sanson, Ambrosio Bembo, Engelbert Kaempfer ve Gemelli Careri'nin seyahatnameleri kaynaklık edecektir. Seyyah notlarına göre birçok toplumun bir arada yaşadığı Safevi Devleti'nde canlı bir sosyal hayat mevcuttu. Çoğunluğu Müslümanların oluşturduğu halk ile birlikte gayrimüslim topluluklar Safevi toplum yapısının temelini oluşturmakta ve hep birlikte sükûnet içinde yaşamaktaydılar. Sosyal yaşam özellikle başkentte ve barış zamanlarında oldukça canlıydı. Ticaret, tarım ve günlük işler ile uğraşanların yanı sıra bazıları eğitim alıyor, bazıları ise ya kahvehanelerde zaman geçiriyor ya da hamam gibi farklı sosyalleşme alanlarına yöneliyordu. Hamamlara sadece temizlenmek için değil sosyalleşmek için de gidiliyordu. Genelde grup halinde gidilir, uzun süre sohbet edilir ve nargileler içilirdi. Hamamlarda özellikle kadınlar erkeklerden daha çok zaman geçirir ve çeşitli aktiviteler ile eğlenirlerdi.

Eğitime ve ilim adamlarına önem gösterilirdi. Farsçanın yanı sıra Türkçe de eğitim verilir; İbranice, Yunanca ve Latince yerine ilim ve bilim dili olarak Arapça kullanılırdı. Medreseleri genellikle zengin hayırseverler yaptırıyordu. Ancak medreseden önce kervansaray, hamam, kahvehane, pazar ve bağ inşa ediliyordu. Zira bu yerler ile medresenin geliri sağlanıyordu. Bu binaları yapanlar yaşadıkları süreçte gelirleri topluyor ve dağıtıyordu. Öğrencilerin öğrendikleri ilimler; geometri, matematik, hitabet, şiir, fizik, ahlak, astronomi, felsefe ve hukuk idi.

Safevi döneminde hukuk, şer'î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Örfî hukuk her bölgenin geleneklerine göre uygulanırdı. Örfî hukuk kurallarının işletilmesi *divanbeği* ve *daruga* tarafından yapılmaktaydı. Şer'î hukuk kurallarında ise *sadr*, *kadı* ve *şeyhülislamdan* yardım alınmaktaydı. Safevi toplumu günü dörde bölmekteydi. Münecimlik Safevilerde önemli bir yere sahipti. Genelde zengin insanlar yanlarında daima bir münecim bulundururdu. Gün başladığında günün nasıl geçeceği onlara sorulurdu. Ayrıca her yıl hastalıkların, savaşların ve kıtlıkların olup olmayacağı yazılan takvimler satılırdı. Bu takvimlere çok itibar edilirdi. Elinde takvim olanlar işlerini buna göre planlardı. Safevilerde giyim döneme göre farklılık arz etmekteydi. İngiliz ve Hollandaların ticaret için İran'a gelmesi ile giyim ve süslenme çok yaygınlaştı. Orta seviyedeki insanlar Hollanda ve İngiliz kumaşlarından giyerken, yoksul kesim keten ve daha sert kumaşları giyerlerdi. Kumaşlarda siyah renk yerine genellikle mor, mavi ve yeşil kullanılırdı. Tıpta İbn-i Sina'yı ve Galenus'u örnek alan Safevi doktorlarının elinde birçok kitap vardı. Yaygın hastalıklar, zatürre, karın ağrısı, tifo, kanlı ishal, saç kıran ve yılanlık hastalığı idi. Doktorların evlerinin yanında küçük bir dükkânı olurdu. Hastaların teşhisi için öncelikle idrara bakmaktaydılar. Hasta kendi idrarlarını bir şişede getiriyor, doktor önce idrarın rengine, ardından hastanın diline, daha sonra ise nabzına ve kalp atışlarına bakıyordu. Muayeneyi bitirdikten sonra çırağına ilaç hazırlatıyor ve onu nasıl kullanması gerektiğini yazarak hastayı gönderiyordu.

Anahtar Kelimeler: Safeviler, Günlük Yaşam, Sağlık, Adalet, Eğitim.

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, E-Posta: eralperdogan@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1807-2745.

ACCORDING TO TRAVELERS DAILY LIFE IN THE SAFAVIDS IN THE XVII. CENTURY

ABSTRACT

The travel accounts of Adam Olearius, Jean Baptiste Tavernier, Jean Chardin, Sanson, Ambrosio Bembo, Engelbert Kaempfer, and Gemelli Careri, who visited the Safavids in the 17th century, will be the sources of our study. According to the notes of these travelers, there was a lively social life in the Safavid Empire, where various communities lived together. The majority of the population, consisting of Muslims, along with non-Muslim communities, formed the foundation of Safavid social structure and lived together in peace. Social life was very lively especially in the capital and in times of peace. In addition to those engaging in trade, agriculture, and daily work, some were having education, while others spent their time in coffeehouses or other socializing areas like public baths. People went to baths not only to clean themselves but also to socialize. They usually went as a group, chatted for a long time and smoked hookah. Especially women spent more time in the baths than men and had fun with various activities.

Importance was given to education and scientists. Education is given in Turkish as well as Persian; Arabic was used as the language of science and science instead of Hebrew, Greek and Latin. However, before building a madrasa; caravanserais, baths, coffeehouses, markets, and vineyards were builded. Because these places contributed to the income of the madrasa. The builders of these structures collected and distributed income throughout their lives. The subjects taught in madrasas included geometry, mathematics, rhetoric, poetry, physics, ethics, astronomy, philosophy, and law.

During the Safavid period, law was divided into religious (Sharia) and customary (urf) law. Customary law was applied according to the traditions of each region, and its enforcement was carried out by the Divanbegi and Daruga. Safavid society divided the day into four parts. Astrology held a important place among the Safavids, and rich people typically had an astrologer with them. When the day started, they were asked how the day would go. Additionally, calendars predicting illnesses, wars, and famines were sold each year, and these calendars were highly trusted. Those who had a calendar planned their activities accordingly. With the British and Dutch coming to Iran for trade, clothing and adornment became very common. While middle-class individuals wore clothes made of Dutch and English fabrics, the poor wore linen and coarser fabrics. Instead of black, purple, blue and green were generally used in fabrics. Safavid doctors, following the examples of Ibn Sina and Galen in medicine, possessed many books. Common diseases were pneumonia, abdominal pain, typhus, dysentery, alopecia, and smallpox. Doctors had a small shop next to their homes. For diagnosis, they first examined the patient's urine. Patients brought their urine in a bottle, and the doctor examined the color of the urine, followed by the patient's tongue, pulse, and heartbeats. After completing the examination, the doctor would prepare medicine through an assistant, provide instructions on its use, and send the patient away

Keywords: Safavids, Daily Life, Education, Law, Health.

GİRİŞ

Safevi Devleti'nin ilk dönemlerinde Türkler ve İranîler nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Türk unsuru çoğunlukla konar-göçer ve savaşçı olmak üzere Türkmen aşiretlerinden oluşurken, İran unsuru en eski yerleşik köylü ile şehirli tüccar ve zanaatkar sınıflarından müteşekkildi.¹ Şah İsmail döneminde dini, kültürel ve ekonomik bazı değişimlere uğrayan devlet içerisinde, sosyal yapı ve toplumsal sınıflandırma da değişikliğe uğradı. Şah İsmail'in yaptığı ilk iş mezhep değişikliği idi. Bu süreçten sonra Şiilik devletin resmî mezhebi hâline gelmiş ve Safevi Devleti'nin hüküm sürdüğü yerlerde Şiiliğin etkisi ile devlet adamları tarafından uygulanan bazı kurallar halkın yaşam tarzını derinden etkilemiştir.

Safevi toplumunun en tepesinde *şah* bulunmaktaydı. Devletin önde gelen idarecilerine *erkân-ı devlet* denilirken, bürokrasinin başı olan vezir ise *itimati'd devle* olarak adlandırılmaktaydı. Toplumun en alt tabakasını sıradan insanlar, köylüler, esnaf, zanaatkâr ve tüccarlar oluşturmaktaydı. Şah ile reaya arasında ise ulema bulunuyordu.² Ulema ile ticaret ehli, fütüvvet teşkilatıyla bir dayanışma sergilemekte, yapılan evliliklerle de bu dayanışma daha güçlü bir hale getirilmekteydi.³ Halkın dışında ülkenin elit tabakası da kendi içinde sınıflara ayrılmaktaydı. İdari görevi olmayan üst düzey askeri yöneticiler piramidin en üstünde yer alırken onların ardından ulema gelirdi.⁴

Safevi Devleti'nde bürokratlar ve görevliler genellikle soylarına göre değil, yetenek ve liyakatlerine göre atanırdı. Yüksek seviyelere ilerlemenin tek yolu çalışmak olduğu için çok çaba sarf ederlerdi. Yetki ve makam

¹ Hans Robert Roemer, "The Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, C. VI, Cambridge 1986, s. 227.

² Roger Savory, *Safeviler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, Bilge Kültür Sanat, 2021, s. 194.

³ Savory, *age*, s. 203.

⁴ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), s. 262.

miras kalmaz veya satılmazdı. Ancak bazı durumlarda makam sahiplerinin hizmetlerini onurlandırmak ve onlara saygı göstermek amacıyla oğullarına yetki verilmekteydi. Bu atamalarda da kişinin meziyetleri ve becerileri göz önünde bulunduruluyordu.⁵

Çoğunluğu Müslüman olan halk ile birlikte birçok gayrimüslim topluluğun Safevi toplum yapısını oluşturduğu ve birlikte sükûnet içinde yaşadığı bilinmektedir. Sosyal yaşam özellikle başkentte ve barış zamanlarında oldukça canlıydı. Ticaret, tarım ve günlük işler ile uğraşanların yanı sıra bazıları eğitim alıyor, bazıları ise ya kahvehanelerde zaman geçiriyor ya da hamam gibi faklı sosyalleşme alanlarına yöneliyordu. Safevilerin sosyal hayatı hakkında çalışmamıza kaynaklık edecek olan seyyahlardan Adam Olearius, 1636 ile 1638 yılları arasında İran'da bulunmuş ve Şah Safi'nin hâkimiyetine tanıklık etmiştir. Jean Baptiste Tavernier; Şah Safi, II. Şah Abbas ile Şah Süleyman'ın iktidarları döneminde İran'da bulunmuştur. Jean Chardin, II. Şah Abbas ve Şah Süleyman'ın sarayında bulunmuştur. Sanson, 1691 yılına kadar İran'da kalmış ve Şah Süleyman dönemi hakkında gözlemlerde bulunmuştur. Ambrosio Bembo, 1674 yılında Safevi toraklarına gelmiş ve Şah Süleyman dönemi hakkında önemli gözlemlerde bulunmuştur. Engelbert Kaempfer, 1684 yılında İsfahan'a gelmiş ve 20 ay İsfahan'da kalmıştır. Gemelli Careri ise 1694 yılında Şah Süleyman zamanında İran'a gelmiştir.⁶

1. Eğitim

Safevilerde eğitime ve ilim adamlarına önem gösterilirdi. Farsçanın yanı sıra Türkçe eğitim verilir; İbranice, Yunanca ve Latince yerine ilim ve bilim dili olarak Arapça kullanılırdı.⁷ Genellikle el yazısı ile çoğaltılan eserlerin çok azı Farsçaya çevrilmişti.⁸ Eğitimde kullanılan kağıtları ketenden veya ipekten yapıyorlar, taş ya da salyangozun sert kabuğunu kullanarak düz ve parlak hale getiriyorlardı. Bu şekilde üzerinde hiçbir iz olmayan, temiz ve kaliteli bir kağıt elde ediyorlardı.⁹ Mürekkebi ise ya nar kabuğundan ya da bir böceğin meşe ağacı üzerinde bıraktığı maddeden elde ediyorlardı. Böceğin üretmiş olduğu taneleri meşe ağacından toplayarak boya elde ediyorlar, bu boyayı hayvan derilerini boyamak için de kullanıyorlardı. Eğer mürekkebi koyulaştırmak isterlerse; kavurdıkları pirinç veya arpayı un haline getirdikten sonra kaynatıyorlar, üstte oluşan tabakayı alarak mürekkeple karıştırıyorlardı. Bu şekilde daha koyu ve kalın yazı yazabiliyorlardı. Kullandıkları kalemleri ise genellikle Şiraz'dan ve Huzistan'dan gelen kamışlardan yapıyorlardı.¹⁰

Safevilerde mektebe başlama yaşı 6 ve üzeriydi. Her şehir ve köyde birkaç tane mektep bulunmaktaydı. Bu mekteplerde öğrenciler farklı dersleri yüksek sesle çalışırlardı. Kimi alfabeyle ezberlerken, kimi dilbilgisi çalışır kimi ise şiir okurdu.¹¹ Çok gürültülü olmasına rağmen öğrenciler seslerden rahatsız olmamaktaydı. Yüksek sesle okumazlar ise zihinlerinin başka işlerle meşgul olacağını düşünürlerdi. Chardin'e göre bu şekilde öğrencilerin konuşmaları daha akıcı oluyor ve kendilerini daha iyi ifade ediyorlardı. Öğretmenler öğrencilerle tek tek ilgileniyordu. Eğer öğrenci ders çalışmaz ise değnek ile dövülüyordu.¹² Olearius'un verdiği detaylar ise öğrencilere çok sert cezalar verildiğini göstermektedir. İşlediği suça göre bazen öğrenciyi falakaya yatırıyorlar, bazen tırnaklarından kan gelene kadar parmaklarına vuruyorlar, bazen de ayak topuğuna kesik atarak tuz basıyorlardı. Olearius'a göre çocukların, sert tabiatlı olduğu için, hafif cezaları pek önemsememeleri, büyükleri sert cezalar vermeye teşvik ediyordu.¹³

Velilerin ekonomik durumlarına göre verdiği paralar öğretmenin gelirini oluşturmaktaydı. Yoksul insanlar çocuklarını okula bedava gönderiyordu. Ayrıca öğrenci her seviye atladığında öğretmene hediye verilir. Gönderilen hediyeler öğrencinin kat ettiği başarıya göre değişiyordu. En değerli hediye Kur'an öğrenildiği zaman veriliyordu. Zengin ailelerin çocukları ise mektebe gönderilmiyor, öğretmenler evlere gelerek özel ders veriyordu.¹⁴

Mescitler, Kur'an öğretilen mekteplerdi. Burada mollalar ve onların yardımcıları halifeler eğitimle meşgul olurlardı. Mollanın etrafına toplanan çocuklar hem Kur'an öğreniyorlar hem de Gülistan ve Bostan'dan metinler okuyorlardı.¹⁵

Mektebi bitiren öğrenci medreseye başlıyordu. Medrese hocalarına müderris denilmekteydi. Müderrisler bazen yalnız ders anlatırken, bazen de yanlarında bir veya iki yardımcısı olurdu.¹⁶ Öğrenci sınıfa girdikten sonra

⁵ Savory, *age*, s. 200.

⁶ Eralp Erdoğan, "Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevi Devleti'ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.21, S.1, 2017, s. 17-20.

⁷ Adam Olearius, *Sefername-i Adam Olearius*, C. II, Farsçaya çev. Muhendes Hüseyin Kordbeççe, 1369, s. 678.

⁸ Gemelli Careri, *Sefername-i Careri*, Terc. Abbas Nahçıvani-Abdul Ali Kareng, Tebriz 1969, s. 148.

⁹ Olearius, *age*, s. 675.

¹⁰ Olearius, *age*, s. 675.

¹¹ Jean Chardin, *Sefername-i Şarden*, Farsçaya çev. İkbâl Yağmayı, Tahran 1993, C. 3, s. 932.

¹² Chardin, *age*, C. 3, s. 935.

¹³ Olearius, *age*, s. 676.

¹⁴ Chardin, *age*, C. 3, s. 935,936.

¹⁵ Olearius, *age*, s. 675.

¹⁶ Chardin, *age*, C. 3, s. 937.

müderisin karşısına geçerek diz üstünde oturur ve izin alarak kitaptan birkaç satır okurdu. Müderis okunan satırları yorumladıktan sonra diğer öğrenci gelir ve o okumaya başlardı. Böylece ders 1-2 saat sürmekteydi. Ders bitiminde öğrenci kitabını ve çantasını toplayarak, ellerini göğsüne koyar, başını öne eğer ve saygı ile beklerdi. Müderis derse devam etmek isterse tekrar oturur ve ders devam ederdi; müderis yoruldu ise ders biterdi. Öğrenci başka bir öğretmenden ders alacaksa ya oraya ya da başka medreseye giderdi.¹⁷ Belirli bir seviyeye gelen öğrenciler sınıfta 3-4 kişilik gruplara ayrılarak bir konu hakkında tartışılırdı. Müderis de yanlarında durarak onları izler ancak müdahale etmezdi.¹⁸

Yoksul öğrenciler eğitim için bedava ders veren müderisleri seçiyorlardı. Kendini geliştirip üst seviyeye gelen bazı öğrenciler hem okuyup hem de çalışıyorlardı. Bu kişiler gelir sağlamak için ya çocuklara eğitim veriyor ya da kitap istinsah ediyorlardı.¹⁹ Baskı makinası olmadığı için kitaplar sadece el ile yazarak çoğaltılıyordu. Safevî sarayı, Chardin'den İsfahan'a matbaa getirmesi konusunda istekte bulunmasına rağmen, mevcut yönetim, âlimler ve emirler servetlerini bu yönde harcamak istememekteydi. Chardin'e göre Şah II. Abbas hayatta olsaydı bu istekleri kolayca gerçekleştirebilirdi. İstinsah edilen kitapların çoğu sosyal bilimler ve dini eserler ile ilgiliydi. Fen ile ilgili kitapların istinsah edilmesi ise yasaktı. Diğer taraftan devletin resmi mezhebi olan Şîlik hakkındaki eserler kimi zaman Irak ve Suriye gibi ülkelerden getiriliyordu. İlk dönemler devlet içerisinde yetkin din adamlarının bulunması bundaki en önemli etkendi.²⁰

Öğrencilerin öğrendikleri ilimler; geometri, matematik, hitabet, şiir, fizik, ahlak, astronomi, felsefe ve hukuk idi. Genellikle öğrenciler okuma yazma öğrendikten sonra matematik öğrenmeye başlıyorlardı. Orta seviyedeki öğrenciler Hint rakamlarını, iyi seviyedekiler ise Arap rakamlarını kullanmaktaydı. Hitabet ve şiir aynı ders içinde verilir. Bu derslerde, dilinden dolayı Gülistan kitabı okutulurdu. Bu kitap Safevilerde önemli bir yer tutmaktaydı. İlmîni ortaya koymak isteyen birisi, hemen hemen herkesin evinde olan bu kitaptan alıntı yapmaktaydı.²¹

Her medresenin vakıflardan, adaklardan, bağışlardan vs. olmak üzere kendi geliri vardı. Öğrenciler genellikle yatılı eğitim görmekteydi. Bazı medreselerin bünyesinde 2 oda 1 salondan oluşan 50-60 hane vardı. Bu haneler öğrencilere genellikle eşyasız teslim edilir, herkes durumuna ve zevkine göre odayı döşerdi. Medreseden sorumlu olan kişi bu öğrencilere günlük para yardımı da yapmaktaydı.²² XVII. yüzyılda İsfahan'da 57 medrese bulunmaktaydı. Bunların çoğu şahın vakfettiği medreselerdi ve müderisleri de şah tarafından atanmaktaydı.²³

Medreseleri genellikle zengin hayırseverler yaptırıyordu. Ancak medreseden önce kervansaray, hamam, kahvehane, pazar ve bağ inşa ediliyordu. Zira bu yerler ile medresenin geliri sağlanıyordu. Bu binaları yapanlar yaşadıkları süreçte gelirleri topluyor ve dağıtıyordu. Medresenin yöneticisini ve müderisini atamak da medreseyi yaptıran kişinin hakkıydı. Eğer vefat ederse yerine vasi atayabiliyordu. Bir nedenden dolayı bu miras şaha kalırsa buranın idaresi "sadr"a veriliyordu.²⁴ Ancak, sadrazam olarak atanan kişinin ilmi yüksek seviyedeysse tüm medreseler ona bağlanıyordu. Hem sadrazam olup hem de tüm medreselerin başında olmak çok itibarlı idi. Örneğin; II. Şah Abbas'ın veziri Muhammed Mehdi tüm medreselerin de yöneticisi konumundaydı.²⁵

2. Adalet

Safevi döneminde hukuk, şer'î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Örfî hukuk her bölgenin geleneklerine göre uygulanırdı. Örfî hukuk kurallarının işletilmesi divanbeği ve daruga tarafından yapılmaktaydı. Şer'î hukuk kurallarında ise sadr, kadı ve şeyhülislamdan yardım alınmaktaydı.²⁶ Yerel yöneticiler genellikle hükmü kendileri verebiliyordu. Adaletin hızlı bir şekilde tesis edilmesi için çaba gösterilir, suçlu hemen cezalandırılırdı. Katiller genelde divanbeği tarafından, belirlenen meydanda idam edilsinler diye, maktulün ailesine teslim edilirdi. Kan parası karşılığında affedilme imkanları vardı ancak aileler genellikle bu teklifi kabul etmiyordu.²⁷

Hırsızlar ve çapulcular ağır bir şekilde cezalandırılıyordu. Çapulcunun vücuduna kesikler atılarak ayakları iki deveye bağlanıyor ve yerlerde sürüklenerek darağacına götürülüyordu. Eğer bu süreçte vefat etmezse darağacına asılırdı. Bazen de kızgın kuyruk yağı üzerlerine dökülerek infaz edilirdi. Ticari yollarda rahdârlar güvenliği sağlamaktaydı. Ancak buna rağmen bir çapulculuk meydana gelirse o bölgenin yöneticisi 10 ila 40 gün

¹⁷ Chardin, *age*, C. 3, s. 941.

¹⁸ Chardin, *age*, C. 3, s. 942.

¹⁹ Chardin, *age*, C. 3, s. 940.

²⁰ Abdolvahid Soofizadeh-Eralp Erdoğan, "Safevî ve Kaçar Devletlerinde Kütüphane", *Kitap ve Kütüphane (Kitaplar ile Geçen Bir Ömür, Mustafa Vedat Sönmez'e Armağan)*, Editör: Alpaslan Demir; Tuba Tombuloğlu; Sezai Balcı, Efe Akademi, 2021, s. 43.

²¹ Olearius, *age*, s. 679-680.

²² Chardin, *age*, C. 3, s. 937.

²³ Chardin, *age*, C. 3, s. 939.

²⁴ Chardin, *age*, C. 3, s. 939.

²⁵ Chardin, *age*, C. 3, s. 941.

²⁶ Engelbert Kaempfer, *Exotic Attractions in Persia, 1684-1688-Travels and Observations*, Translated; Willem Floor-Colette Ouahes, Mage Publishers, 2018, s. 70.

²⁷ Careri, *age*, s. 137.

SEYYAHLARA GÖRE XVII. YÜZYILDA SAFEVİ DEVLETİ'NDE GÜNLÜK YAŞAM

arasında çalınan malı bulmak, eğer bulamazsa kendi parasından vermek zorundaydı. Yöneticiler genelde şahın kulağına gitmesin diye şikâyet geldiği an mağdurun zararını karşılayıp ardından hırsız aramaya başlardı.²⁸

Saygısızlık, küfrün ve ürünlerde yapılan hilelerin de ciddi cezası vardı. Her şehirde bulunan bir muhtesip ve onun yardımcıları pazarlardaki ürünlerin fiyatlarını denetlerdi. Eğer kanunları göz ardı eden bir esnaf olursa çingiraklı bir şapka takılarak şehrin etrafında gezdirilir, kırbaç vurulur ve falakaya yatırılırdı. Ardından bir miktar para cezası verilirdi.²⁹

3. Zaman Taksimi ve Münecimlik

Safevi toplumu günü dörde bölmekteydi;

1. Güneş doğuşundan öğlene kadar.
2. Öğlenden güneşin batımına kadar.
3. Güneşin batımından gece yarısına kadar.
4. Gece yarısından güneşin doğuşuna kadar.

Günün üç vaktinde yani gece yarısı, sabah ve akşamüstü, bazı görevliler tarafından yüksek yerlerde 15 dakika boyunca davul ve şipur çalınırdı.³⁰

Tavernier'in verdiği bilgiye göre 3 farklı takvim kullanılmaktaydı. Dini işlerde *hicri kameri*, astronomi ve münecimlik durumlarında ise *hicri şemsi* takvim kullanılmaktaydı. Bunların haricinde kullanılan ve Ferverdin, Ordibeheşt, Hordad, Tir, Mordad, Şehriver, Mehr, Aban, Azer, Dey, Behmen ile İsfend aylarından oluşan takvim Mısır takvimi idi. Hicri şemsi aylar ise Azar, Nisan, Ayar, Haziran, Temmuz, Ab, Eylül, Teşrin-i Evvel, Teşrin-i Sani, Kanun-i Evvel, Kanun-i Sani ve Şubat aylarından oluşmaktaydı.³¹

Hicri Kameri'ye göre her ayın 3, 5, 23 ve 25'i uğursuzdu. Bu günlerde insanlar önemli işleri varsa yapmazlar, hamama gitmezler, yeni elbise giymezler ve at binmezlerdi.³²

Münecimlik Safevilerde önemli bir yere sahipti. Münecimler yıllıklarını oluşturken Uluğ Beyin *Zic-i Sultani*'sini kullanmaktaydılar. Usturlap en önemli araçlarıydı ve genellikle bunu kendileri imal ederlerdi. Zengin ve nüfuzlu kişiler için gösterişli yıllıklar yapılırken, sıradan insanlar için ise ucuz ve basit yıllıklar hazırlanmaktaydı. Chardin'in görmüş olduğu 1666 yılı üç bölüme ayrılmıştı. İlk bölümde Safevi hanedanı için ekonomik refah ve siyasi başarılar öngürülürken rakipleri için tam tersi bir durumdan söz edilmekteydi. İkinci bölümde senenin her günü ile ilgili çeşitli bilgiler 28 cetvelde sunulmuştu. Her bir gün astronomik özelliklerine göre sınıflandırılıyordu. Son bölüm ise kronolojik ve tarihi bilgiler içeren cetvellere ayrılmıştı. Hicri takvime göre bayramların listelendiği cetveller de yine bu bölümdeydi.³³

Genelde zengin insanlar yanlarında daima bir münecim bulundururdu. Gün başladığında günün nasıl geçeceği onlara sorulurdu. Ayrıca her yıl hastalıkların, savaşların ve kıtlıkların olup olmayacağı yazılan takvimler satılırdı. Bu takvimlere çok itibar edilirdi. Elinde takvim olanlar işlerini buna göre planlardı. Takvime güvenmeyenler ise bir din adamından yardım alırdı. Bazı din adamları Ku'ran'a bakarak geleceği okurdu. Kur'an'dan rastgele bir sayfayı açar, ayetin iyi ya da kötü olmasına göre bir çıkarım yapardı. Bunun yanı sıra el falına bakanlar, herhangi bir kitabın çift ya da tek sayfasına göre bir işin hayırlı ya da hayırsız olacağına karar verenler ile rüya tabircileri de yaygındı. Tavernier rüya tabircilerinin, içinde bazı şekiller olan bir kitaptan faydalandığını yazmaktadır.³⁴

Olearius, İsfahan meydanında bir *remil* bir de *falcı* görmüştü. Remil önüne koyduğu, arasından iki bakır tel geçen, 6 veya 8 tas ile geleceği yorumluyordu. Falcının önünde ise, arkalarında bir şeylerin yazdığı 30-40 adet kağıt bulunuyordu. Gelen müşteri bu sayfaların birini seçiyor ve üstüne para koyuyordu. Falcı o kağıdı alarak bir şeyler okuyor ve yazılanlara göz gezdiriyordu. Ardından, yanında bulunan ve içerisinde melek, şeytan ve ejderha gibi şekillerin resmedildiği geniş ve kalın bir kitabı açıyor, sayfaları bir şeyler söyleyerek çeviriyor ve müşterinin seçtiği kağıdı kitabın içindeki şekille eşleştirence fala bakıyordu.³⁵

²⁸ Careri, *age*, s. 138.

²⁹ Careri, *age*, s. 139.

³⁰ Jean Baptiste Tavernier, *Sefername-i Tavernier*, Farsçaya çeviren; Hamid Erbab Şirani, Tahran 1382, s. 305.

³¹ Tavernier, *age*, s. 306.

³² Olearius, *age*, s. 691.

³³ Stephen P. Blake, *Erken Modern İslam'da Zaman (Safevi, Babürlü ve Osmanlı İmparatorluklarında Takvim, Tören ve Kronoloji)*, çev. Ercan Ertürk, Alfa, 2017, s. 83-84

³⁴ Tavernier, *age*, s. 284-285.

³⁵ Olearius, *age*, s. 692.

4. Giyim Tarzı

Safevilerde giyim döneme göre farklılık arz etmekteydi. İngiliz ve Hollandaların ticaret için İran'a gelmesi ile giyim ve süslenme çok yaygınlaştı. Orta seviyedeki insanlar Hollanda ve İngiliz kumaşlarından giyerken, yoksullar keten ve daha sert kumaşları giyerlerdi. Kumaşlarda siyah renk yerine genellikle mor, mavi ve yeşil kullanılırdı.³⁶

Özellikle saray erkânı maaşlarının neredeyse yarısını giyime harcamaktaydı. Şah Abbas herkesin makamına ve durumuna göre giyinmesini zorunlu kılıyordu. Hatta makamına uygun giyinmeyen kişiler falakaya yatırılıyordu. Ancak II. Şah Abbas döneminde bu durum değişmiş ve isteyen istediğini giymeye başlamıştı.³⁷

Deri giyiminde durumu iyi olmayanlar koyun ve tilki postu tercih ederken, orta gelirli insanlar Yezd ve Kirman kuzularının derisi ile kedi ve gelincik postu; saray erkânı ve zengin insanlar ise Rusya'dan getirilen samur derisini giymeyi tercih ediyorlardı.³⁸ Herkes küçük bir hançer taşımaktaydı. Hançeri mevki ve makamlarına göre değerli taşlarla süslerlerdi. II. Şah Abbas'ın hançerinde 12-13 bin tuman değerinde çok kıymetli bir elmas vardı. Sadece saray çalışanları ve hanedan üyelerine iki hançer takma izni veriliyordu.³⁹

Safevi toplumu rengarenk giymeyi seviyordu. Giysileri hep farklı renkteydi. Şal ve sarıklar çoğunlukla çizgiliydi. Sadece mollalar tek renkli ve düz sarık takıyordu.⁴⁰ Dizlerinin altına kadar uzanan, uzun kollu ve kaba denilen bir elbise giyerlerdi. Kabaların belden yukarısı dar, belden aşağısı ise genişti. Kabanın altında pamuktan ince bir gömlek,⁴¹ üzerinde ise yukarıdan aşağıya kadar 9 düğmesi olan bir giysi olurdu. Bu elbisenin düğmeleri iliklenmez, süs için giyilirdi. Sabun bulmak çok zor olduğu için sık yıkanması gereken elbiselerden uzak durmaktaydılar.⁴²

Seyyah notlarına göre kadın ve erkek elbiselerinde çok fark yoktu. Tek fark kadınların daha parlak giymesi ve sarık takmamalarıydı. Bazı kadınlar alınlarını, altın işlemeli ve üzerinde değerli taşlar bulunan bir kumaşla sarıyorlardı. Başlarına ise ince kumaştan bir külah takıyorlardı. Külahın etrafına çiçekli bir şal sarıyorlardı. Bu şalın bir kısmı başın arkasından bellerine kadar sarkıyordu.⁴³ Elbiselerin süsü makama ve zenginliğe göre değişiklik göstermekteydi. Saçları genelde örgülü olur ve omuzlarından aşağı sarkardı. Ayakkabılarının da erkek ayakkabılarından bir farkı yoktu.⁴⁴ Ancak kadın ayakkabıları yeşil, koyu kırmızı, sarı veya mor renkli idi.⁴⁵ Bembo bu ayakkabıları "deriden yapılmış tuhaf ve yüksek topuklu terlikler" olarak nitelendirmiştir.⁴⁶

Bazıları inci kolye takardı. Kemerlerini ise değerli taşlarla süslerlerdi. Kadınların giydiği pantolon ayak bileklerine kadar geldiği için çorap giymezlerdi. Kışın uzun çizme giyiyor, çizmenin de üstünü parlak şeylerle süslüyorlardı. Evin içinde iken ayaklarına, erkekler gibi deriden yapılan mest giyiyorlardı.⁴⁷

Şairlerin giyim tarzı diğerlerinden ayrılırdı. Onlar, kolları geniş olan beyaz bir elbise giyerler ve bellerine, içerisinde kağıt kalem bulunan, bir çanta takarlardı. Pantolonları ayak bileklerine kadar uzanır ve aşağıya doğru daralırdı. Yazın çorap giymezlerken kışın kısa bir çorap giyerlerdi. Başlarında ise sarık yerine takke olurdu.⁴⁸

5. Sağlık ve Tedavi Yöntemleri

Tıpta İbn-i Sina'yı ve Galenus'u örnek alan Safevi doktorlarının elinde birçok kitap vardı.⁴⁹ Doktorların evlerinin yanında küçük bir dükkânı olurdu. Hastaların teşhisi için öncelikle idrara bakmaktaydılar. Hasta kendi idrarlarını bir şişede getiriyor, doktor önce idrarın rengine, ardından hastanın diline, daha sonra ise nabzına ve kalp atışlarına bakıyordu. Muayeneyi bitirdikten sonra çırağına ilaç hazırlatıyor ve onu nasıl kullanması gerektiğini yazarak hastayı gönderiyordu.⁵⁰ Eğer hastanın ekonomik durumu doktoru eve getirecek kadar iyi değilse, hasta boynuna beyaz bir şal takılarak eşeğin üzerinde gezdirilir ve doktor aranır. Doktor bunu gördüğünde hastanın yanına gelerek tedaviye başlardı.⁵¹ Muayeneyi ücretsiz yapardı ancak hazırladığı ilaçtan aldığı para ile onu telafi

³⁶ Tavernier, *age*, s. 297.

³⁷ Tavernier, *age*, s. 296.

³⁸ Tavernier, *age*, s. 298.

³⁹ Tavernier, *age*, s. 293.

⁴⁰ Tavernier, *age*, s. 296.

⁴¹ Tavernier, *age*, s. 292.

⁴² Tavernier, *age*, s. 293.

⁴³ Sanson, *Sefername-i Sanson*, Farsçaya çeviren; Taki Tefzali, Tahran 1346, s. 122.

⁴⁴ Tavernier, *age*, s. 299.

⁴⁵ Tavernier, *age*, s. 296.

⁴⁶ Ambrosio Bembo, *The Travels And Journal of Ambrosio Bembo*, Translated; Clara Bargellini, Edited; Anthony Welch, University of California Press, 2007, s. 299.

⁴⁷ Sanson, *age*, s. 124.

⁴⁸ Olearius, *age*, s. 686.

⁴⁹ Olearius, *age*, s. 688.

⁵⁰ Chardin, *age*, C. 3, s. 1121, 1124.

⁵¹ Tavernier, *age*, s. 303.

ederdi. Doktor muayene için eve gittiğinde ise 10 şahı ücret veriliyordu. Aynı eve ikinci kez gittiğinde bu ücret yarıya düşüyordu.⁵²

Kadın ve çocuklar hasta olduğunda sadece ebeler muayene edebiliyordu. Dolayısıyla ebeler de ilaç yapımını biliyorlardı.⁵³ Zor durumda kalırsa ve bir erkek doktorun muayenesine ihtiyaç duyulursa, kadın bir perdenin arkasında oturur, doktorun dokunacağı yere ince bir kumaş koyulur ve bu şekilde nabız ölçümü yapılırdı.⁵⁴

Yaygın hastalıklar, zatürre, karın ağrısı, tifo, kanlı ishal, saç kıran ve yılançık hastalığı idi. Bunun dışında ateş, aşırı susama, frengi ve özellikle hazar kıyısındaki şehirlere romatizma görülürdü.⁵⁵ Hamamlarda bulaştığı için frengi hastalığı 8-10 yaşlarındaki çocuklarda bile görülebiliyordu. Çok su tükettikleri için böbreklerde taş görülmüyordu.⁵⁶

Hastalıklara genellikle perhiz uygulanır ve aktarlardan alınacak baharat karışımı ile tedavi uygulanırdı. Tedavi için kullanılan ilaçlardan en yaygın olanı *sirkencübin* idi. Mür bitkisi, haşhaş, ravent, kargabüken otu, çemen otu ve meyan bitkisi tedavi için çokça kullanılan bitkilerdi.⁵⁷ Doktorlar hasta iyileşene kadar, koksa bile, elbiselerini değiştirmelerini önermiyorlardı. Hastalar, hastalığın ilk birkaç gününde yağsız, haşlanmış pirinç dışında bir şey yemiyordu. Hastalık hafifleyince pirince az miktarda badem yağı ilave ediliyor, hasta iyileştikten sonra ise tavuk, sebze ve tarçın ekleniyordu. Basra körfezi kıyılarında hastaya bol miktarda limon, narenciye, karpuz ve kavun veriyorlardı.⁵⁸ Hasta iyileşmezse *çub-ı çini* denilen bitkiyi kaynatıp, suyunu arak ile karıştırıyorlar ve önce güneşin altında bekletip ardından içine su ekleyerek kaynatıyorlardı. Hastaya 8 gün boyunca bu karışımı veriyorlardı.⁵⁹

Safevilerde zengin ve varlıklı kişiler sağlıklarına daha özen gösterebiliyordu. Bahar ayında, şifa olsun diye, Çin'den getirmiş oldukları tarçına benzeyen bir bitkiyi kaynatarak içiyorlardı. Bu bitki çok hızlı bozulabildiği için çok pahalıydı. 12 gün boyunca her gün dozu biraz daha arttırıyorlar, 12. günden 20. güne kadar ise sabit dozda içiyorlardı. Bunu içerken yanında biraz ekmek biraz da tuzsuz tavuk kebabı yerlerdi. 20 gün kullandıktan sonra 1 ay meyve yemiyorlardı. Ardından şahıs bir battaniyeye sarılıyor ve iyice terleyene kadar bekletiliyordu.⁶⁰

İshal için pişmiş pirincin içine ekşi yoğurt, su ve süt karıştırarak içerlerdi. Bazı kişiler bu karışımın üzerine ravent bitkisini eklerdi. İshal başladığı zaman ekmek kesinlikle yemiyor, yerine tavuk suyunda pişen pirinç yeniyordu.⁶¹ Kulunç hastalığına yakalananlar ve karın ağrısı çekenler ise at eti yerdi. Tavernier, at etini yiyerek tedavi olan birçok kişi gördüğünü nakleder.⁶²

Saç kıran özellikle çocuklarda oldukça yaygındı. Chardin'e göre 12 yaşa kadar yaygın olan bu hastalık muhtemelen berberlerden kaynaklanıyordu. Çocuklar saçını kazıtacağı zaman, berberler hep aynı jileti kullanıyor, bu durum hastalığın bulaşmasına sebep oluyordu. Zira saçlarını makasla kesen Ermeni çocuklarında bu hastalık görülmüyordu. Hastalığın tedavisi için zift gibi bir maddeyi kafaya sarıyorlardı. Bu madde kuruyunca saçlar kökünden çekiliyordu. Bu süreç birkaç kez tekrarlanınca saçlar tekrar çıkıyordu ancak beyaz bir iz kalıyordu.⁶³ Hemoroit tedavisi için neft yağı kullanıyorlardı.⁶⁴ Veba'dan ise çınar ağacı dikerek korunduklarına inanıyorlardı.⁶⁵

6. Hamam Kültürü

Hamamlara sadece temizlenmek için değil sosyalleşmek için de gidiliyordu. Genelde grup halinde gidilir, uzun süre sohbet edilir ve nargileler içilirdi. Hamamlarda özellikle kadınlar erkeklerden daha çok zaman geçiriyordu.⁶⁶ Bazı hamamlar tamamen kadınlara ya da erkeklere ayrılmıştı. Eğer kapıda ikiye katlı yuvarlanmış bir havlu varsa bu erkeklerin hamamıydı. Girişlerinde Rüstem ve Sührab'ın resimleri olurdu. Kadınların hamamında ise kapıda kalın bir perde asılıydı. Sesin dışarı çıkmaması için koridoru daha uzun oluyordu. Hamamda yer içerler, tef çalar, şarkı söylerler, oğulları için kız bakarlar ve kız isterlerdi. Hamamlarda kese, lif, sabun ve tas

⁵² Chardin, *age*, C. 3, s. 1125.

⁵³ Olearius, *age*, s. 688.

⁵⁴ Chardin, *age*, C. 3, s. 1121.

⁵⁵ Chardin, *age*, C. 3, s. 1128.

⁵⁶ Chardin, *age*, C. 3, s. 1130.

⁵⁷ Chardin, *age*, C. 3, s. 1131.

⁵⁸ Chardin, *age*, C. 3, s. 1134.

⁵⁹ Chardin, *age*, C. 3, s. 1133.

⁶⁰ Tavernier, *age*, s. 303.

⁶¹ Tavernier, *age*, s. 303.

⁶² Tavernier, *age*, s. 302; Chardin, *age*, C. 3, s. 1133.

⁶³ Chardin, *age*, C. 3, s. 1129.

⁶⁴ Chardin, *age*, C. 3, s. 1134.

⁶⁵ Chardin, *age*, C. 3, s. 1130.

⁶⁶ Merziye Kasimi, Farhad Tehrani, "Bazşinasi Caygâh-ı Tarih ve Ferheng-i Amme der Hamamha-yı Sonnet-i İran" *Pejuheşhaye Tarihi İran ve İslam*, S. 22, Tahran 1397, s. 134.

bulunmaz, herkes bunları kendi getirirdi. Zengin kadınların yanında hizmetçileri olurdu. Biri hırsızlığa karşı elbisesini korurken diğeri kese yapardı.⁶⁷

Hamamların içerisinde bulunan bakır su depoları çalı, çırpı ve at tezeği yakılarak ısıtılırdı. Su ısındıktan sonra, suyun hazır olduğunu bildirmek için insanlara borazan çalarak haber verilirdi.⁶⁸ Karma hamamlar sabahtan 2'ye kadar erkeklere, 2'den sonra ise kadınlara ait olurdu.⁶⁹ Erkekler boşaltınca 2 saatlik bir hazırlanma süresi olurdu. Bu sürede tellaklar gidiyor ve yerlerine kadın çalışanlar geliyordu.⁷⁰

Hamamlarda bulunan kazanlar kuyulardan su getirilerek doldurulurdu. Hamamda bulunan bir görevli ateş yakmak, tellaklara yemek ve çay servisi yapmak, havluları müşteriye vermek ve teslim almak, hamam temizliği ve bazı zenginlerin bohçalarını evlerine götürmek gibi görevlerden sorumluydu. Bazı hamamlarda berber de vardı.⁷¹ İnsanlar haftada en az bir kere hamama giderlerdi. Zengin ve itibarlıların ise kendi evlerinde hamam vardı.⁷² Şah Abbas'ın Nakş-ı Cihan meydanının arkasında kendisine ait bir hamamı vardı. Gitmediği zaman burası halka açılıyordu.⁷³

SONUÇ

XVII. yüzyılda Safevi Devleti'ne gelerek gözlemlerde bulunan Adam Olearius, Jean Baptiste Tavernier, Jean Chardin, Sanson, Ambrosio Bembo, Engelbert Kaempfer ve Gemelli Careri sosyal hayat hakkında önemli bilgiler vermiştir. Buna göre özellikle başkentte insanlar aktif bir günlük yaşama sahiplerdi. Çocuk ve gençlerin bir kısmı eğitim alırken bazıları günlük işler ile uğraşırlardı. Günlük yaşam içerisinde sosyalleşmenin önemi büyüktü. Sosyalleşmek için kullanılan yerlerden birisi ise hamamlardı. Hamamlarda insanlar temizliğin yanı sıra vakit geçirmek için çeşitli faaliyetlerde bulunurlardı. Bazı hamamlar sadece kadın ve erkeklere mahsus iken bazı hamamlar sabah erkeklere öğleden sonra kadınlara ayrılırdı. Günlük yaşamın güvenli bir şekilde ilerlemesi için sert adli önlemler uygulanmaktaydı. Şer'i ve örfi olarak ikiye ayrılan adli sistemde insanlar suçuna göre cezaya çarptırılmaktaydı. Tavernier'in verdiği bilgiye göre Safevi ülkesinde 3 farklı takvim kullanılmaktaydı. Dini işlerde *hicri kameri*, astronomi ve müneccimlik durumlarında ise *hicri şemsi* takvim kullanılmaktaydı. Bunların haricinde kullanılan diğer takvim ise Mısır takvimi idi. Müneccimlerin oldukça saygı gördüğü bu dönemde onların hazırlamış oldukları yıllıklara göre insanlar yapacakları işleri planlardı. Günlük yaşamlarında giydikleri elbiseler rengarenkti. Ayrıca seyyah notlarına göre kadın ve erkek elbiselerinde çok fark yoktu. Tek fark kadınların daha parlak giymesi ve sarık takmamalarıydı. Sağlık konusunda ise İbn-i Sina'nın eserlerinden istifade ediyorlardı. Doktorlar aynı zamanda birer eczacı gibi ilaç yapmaktaydı.

KAYNAKÇA

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), ss. 261-276.

BEMBO, Ambrosio, *The Travels And Journal of Ambrosio Bembo*, Translated; Clara Bargellini, Edited; Anthony Welch, University of California Press 2007.

BLAKE, Stephen P., *Erken Modern İslam'da Zaman (Safevi, Babürlü ve Osmanlı İmparatorluklarında Takvim, Tören ve Kronoloji)*, çev. Ercan Ertürk, Alfa, İstanbul 2017.

CARERİ, Gemelli, *Sefername-i Careri*, Terc. Abbas Nahcıvani-Abdul Ali Kareng, Tebriz 1969.

CHARDİN, Jean, *Sefername-i Şarden*, C. 2-3, Farsçaya çev. İkbal Yağmayi, Tahran 1993.

ERDOĞAN, Eralp, "Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevi Devleti'ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* C. 21, S. 1, 2017, ss. 11-25.

KAEMPFER, Engelbert, *Exotic Attractions in Persia, 1684-1688-Travels and Observations*, Translated; Willem Floor-Colette Ouahes, Mage Publishers, 2018.

⁶⁷ Kasimi-Tehrani, *agm*, s. 139.

⁶⁸ Tavernier, *age*, s. 290.

⁶⁹ Careri, *age*, s. 143.

⁷⁰ Chardin, *age*, C. 3, s. 1136; Tavernier, *age*, s. 291.

⁷¹ Kasimi, Tehrani, *agm*, s. 143-144.

⁷² Chardin, *age*, C. 3, s. 1137.

⁷³ Munir Sadat Musevi, "Mimari ve Tezinat-ı Hamam-ı Şah Abbas Safevi ve Meremmet-i an ez Dovran-ı Safeviyye ta Eknun", International Conference on Research In Science And Technology, Saint Petersburg/ Russia 28 July 2016, s. 3.

SEYYAHLARA GÖRE XVII. YÜZYILDA SAFEVİ DEVLETİ'NDE GÜNLÜK YAŞAM

KASIMİ, Merziye-TEHRANİ, Farhad, “Bazşinasi Caygâh-ı Tarih ve Ferheng-i Amme der Hamamha-yı Sonnet-i İran” *Pejuheşhaye Tarihi İran ve İslam*, S. 22, Tahran 1397, ss. 122-138.

MUSEVİ, Munir Sadat, “Mimari ve Tezinat-ı Hamam-ı Şah Abbas Safevi ve Meremmet-i an ez Dovran-ı Safeviyye ta Eknun”, International Conference on Research In Science And Technology, Saint Petersburg/ Russia 28 July 2016, ss. 1-14.

OLEARIUS, Adam, *Sefername-i Adam Olearius*, Farsçaya çeviren; Muhendes Hüseyin Kurdbeççe, C. II, 1369.

ROEMER, Hans Robert, “The Safavid Period”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, C. VI, Cambridge 1986.

SANSON, *Sefername-i Sanson*, Farsçaya çeviren; Taki Tefzali, Tahran 1346.

SAVORY, Roger, *Safevîler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

SOOFİZADEH, Abdolvahid – ERDOĞAN, Eralp, “Safevî ve Kaçar Devletlerinde Kütüphane”, *Kitap ve Kütüphane (Kitaplar ile Geçen Bir Ömür, Mustafa Vedat Sönmez'e Armağan)*, Editör: Alpaslan Demir; Tuba Tombuloğlu; Sezai Balcı, Efe Akademi, 2021, ss. 38-52.

TAVERNIER, Jean Baptiste, *Sefername-i Tavernier*, Farsçaya çeviren; Hamid Erbab Şirani, Tahran 1382.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

